

σης, ο εφευρέτης της «ιταλικής» γραμματοσειράς (*italic*), μιας κομψής πλάγιας επισυρμένης γραφής, εμπνευσμένης από την καλλιγραφία του Πετράρχη. Εφεύρε, ακόμη, εγκαταλείποντας το πρότυπο των ακριβών χειρογράφων μεγάλων διαστάσεων, ένα βιβλίο προσιτό και μικρού σχήματος: το βιβλίο πραγματικά το «τσάκισε».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Λίγο απ' όλα

**«Προσευχητάρια του διαβόλου είν' τα χαρτιά και τα παιβί»^{*}.
Παιχνίδια ενηλίκων: χαρτιά, κάρτες ταρώ, σκάκι και κονταρομαχίες**

Το 1425 ο Bernardino da Siena βάλλει με σφοδρότητα, όπως είναι σύνηθες για εκείνον, ενάντια σε όλες τις μορφές παιγνίων, κατηγορώντας τα ότι είναι το πρωταρχικό μέσο με το οποίο ο άνθρωπος οδηγείται στο να αμαρτήσει και να απολέσει την ψυχή του¹. Ο ιεροκήρυκας φαντάζεται, με αρκετά γλαφυρό τρόπο, μια ιεροτελεστία του διαβόλου, όπου κάθε χειρονομία και λειτουργικός διάκοσμος γίνονται ενέργεια και εργαλείο του παιγνίου².

El messale so' li dadi, che come vedi el dado à ven tuno punto, così el messale del cristiano è composto di ventuno lettera dell'a, b, c. Le lettere del messale del diavolo so'

^{*} [Σ.τ.Μ.] Η λέξη προέρχεται ετυμολογικά από το ισπανικό *naïpe* (κάρτες παιχνιδιού, με πιθανή προέλευση το αραβικό *nā'ib*). Σημαίνει γενικά παιγνιόχαρτα. Υπήρχε και παιδική σειρά παιγνιόχαρτων με διδακτικές μορφές. Επίσης παιχνίδι αραβικής προέλευσης με κάρτες που δεν έχουν φιγούρες, αλλά αριθμούς. Βλ. <http://www.treccani.it/vocabolario/naibi/>.

nell'osso. Le lettere sono dello sterco del diavolo, però che lo 'ncostro "l'inchiostro" è suo sterco. Breviari del diavolo so' le carte e naibi. E li ricciuoli de la donna sono e naibi piccoli. El prete è chi giuoca. Tu sai ch' e breviari so' miniati; così sono naibi. Le lettere so' maze, cose da pazi; coppe, cosa da ubriachi e tavernieri; denari cosa da avari; spade, cosa da quistione, briga e ucisioni. Le lettere miniate sono: re, re de' ribaldi; reina, reina delle ri balde; sopra sodomitto; sotto è lussuria.

Το βιβλίο της λειτουργίας είναι τα ζάρια, που καθώς βλέπεις το ζάρι έχει είκοσι ένα στίγματα, έτσι και το βιβλίο λειτουργίας του χριστιανού αποτελείται από είκοσι ένα γράμματα του αλφαβήτου. Τα γράμματα του βιβλίου του διαβόλου είναι στο κόκκαλο. Τα γράμματα είναι από περιπτώματα του διαβόλου, επειδή το μελάνι είναι η ακαθαρσία του. Προσευχητάρια του διαβόλου είναι τα παιγνιόχαρτα κι εκείνα με τους αριθμούς. Και οι μπούκλες της γυναίκας είναι και μικρά naibi. Ιερέας είναι εκείνος που παίζει. Ξέρεις πως τα προσευχητάρια είναι μικρογραφημένα· έτσι είναι και τα παιγνιόχαρτα. Τα γράμματα είναι ρόπαλα, πράγματα για τρελούς· κούπες, πράγματα για μεθυσμένους και ταβερνιάρηδες· χρήματα, πράγμα για φιλάργυρους· σπαθιά, πράγμα για διαπληκτισμό, καυγά και σκοτωμούς. Τα μικρογραφημένα γράμματα είναι: βασιλιάς, βασιλιάς των παλιανθρώπων· βασίλισσα, βασίλισσα των βρομοθήλυκων· πάνω σοδομία· κάτω πορνεία.

Ο Bernardino διαχωρίζει τα χαρτιά από τα *naibi*, δηλαδή τα τυποποιημένα χαρτιά, από τα χαρτιά που ήταν διακοσμημένα με το χέρι: σκέφτεται χαρτιά «λατινικού» τύπου με μπαστούνια (ρόπαλα), κούπες, καρό (χρήματα) και σπαθιά (εικ. 48) κι επειδή ο τρελός ή ο παράφρων αναπαρίσταται συνήθως με ένα ρόπαλο στο χέρι – αρκεί να σκεφτούμε την *Stultitia* {Μωρία} του Giotto στην *Cappella Scrovegni* της Πάδοβας (εικ.

49)³ – να λέει: «ρόπαλα, πράγματα για τρελούς»· τα τρία άλλα στοιχεία του χρειάζονται για να χαρακτηριστούν τρεις ξεχωριστοί τύποι αμαρτωλών.

Η ρεαλιστική αναπαράσταση του σωματοφύλακα του κάστρου του Issogne στη Val d'Aosta, στις νωπογραφίες των αρχών του 15^{ου} αιώνα των ημικυκλικών απολήξεων του τοίχου της στοάς του παραπάνω κάστρου, απεικονίζει τους πολεμάρχους σε μια στιγμή ανάπαυλας (εικ. 50). Οι ψυχαγωγίες τους φαίνεται ακριβώς να δικαιώνουν τον άγιο Βερναρδίνο: άλλος παίζει τάβλι, άλλος τρίλιζα, άλλος χαρτιά, αλλά το υπερβολικό κρασί που ήπιαν τους έκανε κιόλας να ξεσπαθώσουν και η κοπέλα στη μέση της ομάδας δεν μπορεί, βέβαια, να είναι καλών ηθών.

Ας επιστρέψουμε στον ιεροκήρυκά μας: ο Βερναρδίνος, συνεχίζοντας την «εικονιστική» του λειτουργία, περνάει στις μορφές των βασιλιάδων και των βασιλισσών, που γίνονται αρχηγοί ανθρώπων του υποκόσμου. Πιο συγκεκριμένα, στον Όψιμο Μεσαίωνα οι «*ribaldi*» αποτελούν μια συγκεκριμένη νομική κατηγορία· σήμερα θα τους ονομάζαμε αλήτες: άτομα δίχως μια σταθερή κατοικία και δίχως μια βέβαιη πηγή εισοδήματος. Ανάμεσα στις τάξεις τους αριθμούνταν κυρίως οι τζογαδόροι, οι μαστροποί των ιεροδουλων, οι αρτιμελείς επαίτες, οι γελωτοποιοί και οι σαλτιμπάγκοι.

Ο Βερναρδίνος στοχεύει και στους σοδομιστές, μια κατηγορία κατά της οποίας βάλλει σε όλα τα κηρύγματα με ιδιαίτερο τρόπο, την οποία επικαλείται από τις δύο ταυτόσημες και συναφείς μισές μορφές, που η μία βρίσκεται με το κεφάλι προς τα πάνω και η άλλη με το κεφάλι προς τα κάτω· μάλιστα, ένα ίδιο χαρτί χρησιμεύει για την αναφορά τόσο στη φιληδονία γενικά, όσο και τη σοδομία ιδιαίτερα.

Ο Βερναρδίνος συνεχίζει το κήρυγμά του με μια πυκνή αντίστιξη ανάμεσα στις διαφορετικές φάσεις της λειτουργίας – εκείνον τον καιρό ο ιερέας ιερουργούσε στα λατινικά – και τις φάσεις του παιχνιδιού:

Εἴσοδος (Introibo) όταν λέει: «Θέλουμε να παίξουμε;» Απαντά ο κληρικός: «Γένοιτο». Κύριε ελέησον (Kyrie eleison): καθέννας να βρει τα δικά του χρήματα. Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ (Gloria in excelsis Deo): κι εκείνοι δοξάζουν τον διάβολο και βλασφημούν τον Θεό. Ο Κύριος μεθ' ὑμῶν (Dominus vobiscum): βρόμικο. Καί μετὰ τοῦ πνεύματός σου (Et cum spiritu tuo): ζαριά "από ένα παιχνίδι με ζαριά". Εἶπε ο ἅγιος Ιερώνυμος ὅτι αὐτό το ζάρι εἶναι ο Εωσφόρος⁴. Δεηθῶμεν (Oremus), η δέηση, εἶναι οἱ αναστεναγμοί για το χάσιμο. Η Επιστολή (pistola) [Απόστολος]: εἶναι μεθυσμένοι τόσο που δεν θα ἔπρωγαν για να παίξουν. Αγίου Ευαγγελίου το Ανάγνωσμα (Sequentia sancti Evangelii): χάνεις. Δόξα Σοι Κύριε (Gloria tibi Domine): νικώ. Πιστεύω εἰς ἕναν Θεόν (Credo in unum Deum): ὅσο για να νικήσουν διδάσκονταν ὅτι εἶχαν το σκοινί του κρεμασμένου. Η προσφορά (offerta) εἶναι ο δίσκος και το στοίχημα που εσύ βάζεις, και η ostia εἶναι το λευκό γρόσσι "το ασημένιο νόμισμα". Το δισκοπότηρο (calice) εἶναι το κρασοπότηρο. Η Μυστική ευχή του ιερέα (prefazio) εἶναι η οργή που σε τρώει ἀπὸ χόλιασμα. Η ευχή της Αναφοράς εἶναι ὅταν εσύ παραπονιέσαι πως ἔχεις χάσει λέγοντας: «Ωιμέ!». Ο Καθαγιασμός (consecrare) εἶναι που μεταβάλλονται τα δικά σου χρήματα σε δικά του... Ο Κύριος μεθ' ὑμῶν (Dominus vobiscum): ἔκαμες ἄσχημα ενώ μπορούσες. Καί μετὰ τοῦ πνεύματός σου (Et cum spiritu tuo: κι ἀκόμη ἔβαλες να κάμει ἄσχημα ὅποιος ἔπαιξε μαζί σου. Ἐν εἰρήνῃ προέλθωμεν (Ite missa est): τῶρα που βλέπεις ὅτι ἔχεις κάμει κάθε κακό, και εἶσαι ἀπελπισμένος. Τῷ Θεῷ ευχαριστίας (Deo gratias): κι εσύ βάζεις σε εφαρμογή την ἀπελπισία, και καμιά φορά αυτοκτονεῖς. Το

Ευαγγέλιο επιβεβαιώνει, πως αφού ἔχεις κάμει κακό ἐδῶ, θα ἔχεις την αἰώνια τιμωρία ἐκεῖ.

Δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια ποια εἶναι η προέλευση των παιγνιόχαρτων, παρά τις ποικίλες υποθέσεις που ἔχουν διατυπωθεῖ· εἶναι γεγονός πως υπήρξαν μια αυθεντική καινοτομία ανάμεσα στις διασκεδάσεις του μεσαιωνικού ἀνθρώπου και πως ἔκαναν την εμφάνισή τους, με σιγουριά, στην Ευρώπη του τελευταίου τέταρτου του 14^{ου} αἰώνα. Σπανιότατα εἶναι τα δείγματα που ἔφθασαν μέχρι τις μέρες μας, ἐξαιτίας της ευθραυστότητάς τους και ἐπειδὴ τα θεωρούσαν ως πράγματα που δεν ἀποθησαυρίζονταν.

Απὸ την εμφάνιση των παιγνιόχαρτων οἱ βασιλεῖς της Γαλλίας ενδιαφέρθηκαν πάρα πολύ για την κατασκευή τους ὥστε να ἀποκομίσουν ἀπὸ αὐτά φορολογικά ἔσοδα. Ο μοναρχικός ἔλεγχος σε αὐτόν τον τύπο παιγνίου ἀντανακλά στην οπτική της ισχυρά ιεραρχημένης κοινωνίας που ἀναπαριστοῦν τα χαρτιά, στα ὁποῖα ο μονάρχης εἶναι η κυρίαρχη φιγούρα⁵.

Οἱ σπάνιες δέσμες που ἔχουν διατηρηθεῖ εἶναι ἐκείνες που προορίζονταν για τις μεγάλες οικογένειες της ἀριστοκρατίας, των Visconti, των Sforza, των Estensi. Εἶναι στην πραγματικότητα ταρώ: στα συνηθισμένα παιγνιόχαρτα προστέθηκαν ἄλλα εἴκοσι δύο, που ονομάστηκαν «atout» ἢ «ἀπόκρυφα», που παρίσταναν τα διάφορα σύμβολα ἢ καταστάσεις του κόσμου: ο Πάπας ἢ η Πάππισα (Ιωάννα), ο Θάνατος, η Δευτέρα Παρουσία, η Δύναμη, ο Κρεμασμένος (εἰκ. 51), και οὕτω καθεξῆς. Η δέσμη που φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Παρισιῦ και που εἶναι γνωστή ως «ταρώ του Καρόλου Στ'» (1368-1422) εἶχε φιλοτεχνηθεῖ γύρω στα τέλη του 15^{ου} αἰώνα και στην Ἰταλία. Μία ἄλλη δέσμη, διάσημη για τη σχεδὸν πληρότητά της και την πολυτιμότητα της ἐκτέλεσης (χρυ-

σό βάθος, αργυρά επιχρίσματα για τους οπλισμούς και τον ρουχισμό) είναι η δέση «των Visconti» που είναι, δυστυχώς, μοιρασμένη ανάμεσα στην Accademia Carrara του Μπέργκαμο και στην Pierpont Morgan Library της Νέας Υόρκης. Κατασκευάστηκε σε κάποιο διάστημα ανάμεσα στο 1441 (που είναι η ημερομηνία του γάμου του Francesco Sforza με την Bianca Visconti, κόρη του δούκα του Μιλάνο Filippo Maria) και στο 1447, ημερομηνία θανάτου του δούκα⁶. Όπως είναι φυσικό, παιγνιόχαρτα και κάρτες ταρώ μπορούσαν να είναι πολύ πιο ταπεινής κατασκευής: απλές λιθογραφίες επιχρωματισμένες σε δεύτερη φάση.

Γεννημένα για την αυλική ψυχαγωγία, πλουσίων και τυχερών ατόμων, ο μύθος αναφέρει πως στον Κάρολο Στ' είχαν προταθεί για να μετριάσουν την παραφροσύνη του – οι κάρτες ταρώ έγιναν αντίθετα, με αφετηρία τον 18^ο αιώνα και μέχρι τις μέρες μας, οι συνομιλητές και οι παρηγορητές των καμένων ανθρώπων που εναγωνίως επιζητούν να μάθουν τη μοίρα τους με την ελπίδα ενός καλύτερου μέλλοντος, βέβαιων για τον χαρακτήρα και τη μαντική δύναμη αυτών των καρτών, με μεγάλη σπατάλη χρημάτων και μεγάλη χαρά των μάγων και των μαντισσών που τα λαμβάνουν.

Το σκάκι, παιχνίδι του βασιλιά

Διαφορετικά από τα χαρτιά και τα ζάρια που ήταν για να περνά η ώρα στην ταβέρνα, συνδεδεμένα με την τύχη, συνδυασμένα με το άμετρο ποτό, με τους καυγάδες και τις βλαστήμιες, το σκάκι δεν προσέλκυε την αποδοκιμασία των ιεροκηρύκων: ήταν ένα παιχνίδι ευφυΐας, ένας λεπτεπίλεπτος

και εξεζητημένος τρόπος ψυχαγωγίας των μοναρχών και των ευγενών. Ο δομινικανός Iacopo de Cessolis, το χρησιμοποίησε – ούτε λίγο, ούτε πολύ – ως μια μεταφορά για όλη τη μεσαιωνική κοινωνία στο έργο του *Ludus scaccorum* {Παίγνιο ζατρικίου}, συνταγμένο στις αρχές του 14^{ου} αιώνα· η πλοκή μιας φανταστικής ομιλίας: η σκακιέρα είναι η πόλη όπου κινούνται οι εκπρόσωποι όλων των κοινωνικών τάξεων, με τα ελαττώματα και τις αρετές τους. Στην πρώτη μικρογραφία του χειρογράφου του 1468, που φυλάσσεται στη Βατικανή Βιβλιοθήκη⁷, (εικ. 52) ο δομινικανός παρουσιάζει από τον άμβωνα μια μεγάλη σκακιέρα, σαν να κήρυττε, μετακινώντας πάνω κάτω σαν μαριονέτες τα πιόνια.

Ακόμη κι ένας ιερέας σε ένα διήγημα του Sacchetti, ήταν ένας «σπουδαίος παίκτης του σκακιού» και πάντα «έκανε ματ» σε έναν αρχοντάνθρωπο με τον οποίο λάτρευε να περνάει τον καιρό του. Βρήκε το σπίτι του καμένο, επειδή εξαναγκάζοντας κάθε φορά τους χωρικούς να έλθουν να διαπιστώσουν τη νίκη του με τον ήχο της καμπάνας, τη στιγμή που τους κάλεσε σε βοήθεια για να κατασβέσουν τη φωτιά, παρέμεινε μόνος μπροστά στην πυρκαγιά. Οι ενορίτες, κουρασμένοι από το να διακόπτουν κάθε φορά την εργασία στα χωράφια, θεώρησαν πως η καμπάνα χτύπησε για να δηλώσει την κίνηση μάτ. Και ο εφημέριος καταλήγει: «Εγώ θα ξέρω σήμερα τί να κάμω και θα κλειδώσω τον στάβλο, αφού εγώ έχασα τα βόδια»⁸.

Το παιχνίδι του σκακιού που αναπαριστάται πάνω σε πολυάριθμες κασετίνες και πάνω σε καλύμματα καθρεφτών, όλα από ελεφαντοστό του 14^{ου} και 15^{ου} αιώνα, και που παιζόταν πάντοτε από βασιλείς, από κυρίες και από ιππότες, έγινε σε τέτοιο σημείο το σύμβολο της αριστοκρατίας που

ένας πλούσιος έμπορος ο οποίος επιθυμούσε την κοινωνική προβολή του μπορεί να το θέλει ζωγραφισμένο στη γαμήλια κάμαρά του μέσα στην τραγική ιστορία της *Chastelaine de Vergy*. Αυτή είναι η περίπτωση των ζωγραφιστών πινάκων του Palazzo Davanzati στη Φλωρεντία, όπου η ιστορία των δυστυχημένων εραστών⁹ νωπογραφήθηκε επ' ευκαιρία των γάμων του Tommaso Davizzi, άλλοτε ιδιοκτήτη του μεγάρου, με την Caterina degli Alberti το 1395 (εικ. 53)¹⁰.

Σύμφωνα με τον Jacopo de Cessolis το σκάκι είχε εφευρεθεί ως ένα πανούργο παιδαγωγικό μέσο εκ μέρους ενός φιλοσόφου για να διορθώσει τον σκληρό Evilmerodach, γιο του Ναβουχοδονόσορ, δίχως να διακινδυνεύσει να χάσει τη ζωή του. Η ιστορία αυτή ήδη παριστάνεται στο αποσπασματικό επιδαπέδιο μωσαϊκό του San Savino στην Πλακεντία (Piacenza), του 12^{ου} αιώνα (εικ. 54). Άλλωστε, πολυάριθμα κομμάτια σκακιού, προερχόμενα από την κεντρική και νότια Ιταλία, χρονολογημένα ανάμεσα στα τέλη του 11^{ου} και στα τέλη του 12^{ου} αιώνα, αποδεικνύουν πόσο το σκάκι είχε ευρέως διαδοθεί.

Στον San Savino, στο εσωτερικό ενός κυκλικού πίνακα, ένας ένθρονος άνδρας που κρατεί στο χέρι τον ήλιο και τη σελήνη παραπέμπει στη συνηθισμένη εικονογραφία του *Annus* (Έτους). Από τη μια κι από την άλλη πλευρά του ασπιδωτού πίνακα διατάσσονται τέσσερις πίνακες: στο πάνω, δεξιά, ένας ένθρονος βασιλιάς (*rex*) κοιτάζει ένα βιβλίο πάνω στο οποίο είναι γραμμένο *lex*, το οποίο του το δείχνει ένας γονατιστός βαλές. Στο πάνω μέρος εμφανίζεται η επιγραφή *iudex* (κριτής), που θα έπρεπε να ανήκει σε ένα κατεστραμένο πρόσωπο. Στο κάτω τετράγωνο ένας ηλικιωμένος, με γενειάδα και μουστάκι, επεξηγεί το παιχνίδι του σκακιού – η σκακιέρα παρουσιάζε-

ται με αντεστραμμένη προοπτική για να φαίνεται καλύτερα – σε κάποιον που δυστυχώς δεν είναι πλέον ορατός. Από την άλλη πλευρά, στο πάνω τετράγωνο, δύο πολεμιστές μάχονται· στο κάτω, που έχει σοβαρά καταστραφεί, εικονίζονται μια καθιστή μορφή, ασφαλώς ένας παίκτης ζαριών, και ένας πότης με το ποτήρι στο χέρι. Σύμφωνα με την εξήγηση του William Tronzo¹¹, ο οποίος παρουσιάζει μια σειρά πειστικών αντιπαραβολών, ενώ το μωσαϊκό εμφανίζει πως το παιχνίδι των ζαριών, υποταγμένο στην τύχη, γεννά τη βία των τσακωμών, το σκάκι, που απαιτεί σκέψη και εξυπνάδα, παράγει ευεργετικά αποτελέσματα: ο φιλόσοφος (ο μουστακαλής χαρακτήρας) διδάσκει, πράγματι στον Evilmerodach να είναι σεβαστικός απέναντι στους νόμους.

Το σκάκι έχει την απαρχή του στην Ινδία του 6^{ου} αιώνα, κι από εκεί διαδόθηκε προς την Ανατολή και, διαμέσου της Περσίας, προς τη Δύση. Ανάμεσα στον Ιούνιο και στον Δεκέμβριο του 1058 ο άγιος Pier Damiani, τότε καρδινάλιος επίσκοπος της Ostia, έγραψε στον Gherardo di Firenze, μετέπειτα πάπα Νικόλαο Β' και στον αρχιδιάκονο Ildebrando (Χίλντεμπραντ), τον μελλοντικό πάπα Γρηγόριο Ζ', διαμαρτυρόμενος ότι είχε βρει τον επίσκοπο της Φλωρεντίας¹² διατεθημένο να παίξει σκάκι¹³. Αφηγήθηκε πως είχε επιπλήξει με αυστηρότητα τον «αμαρτωλό» νουθετώντας τον ότι, σύμφωνα με το κανονικό δίκαιο, ένας επίσκοπος ο οποίος θα έπαιζε με ζάρια μπορούσε να καθαιρεθεί («Praesertim cum canonica decernat auctoritas, ut aleatores episcopi deponantur»). Ο κατηγορούμενος είχε υπερασπιστεί τον εαυτό του λέγοντας πως «άλλο πράγμα ήταν τα ζάρια κι άλλο το σκάκι. Γι' αυτό, αν οι Αρχές απαγόρευαν ρητά τα ζάρια, ακριβώς για το ίδιο το γεγονός ότι δεν έλεγαν τίποτα αναφορικά με το σκάκι, το επέτρεπαν». Ο άγιος Pier

Damiani, αναφέρει, λοιπόν, θριαμβολογώντας: Γι' αυτό και το κείμενο δεν κάνει λόγο για το σκάκι – είπα – διότι το παιχνίδι με τα ζάρια περιλαμβάνει τους δύο τύπους παιχνιδιού, ζαριών και σκακιού» και καταλήγει: «κι αφού εκείνος ο επίσκοπος ήταν ήπιου πνεύματος και μεγάλης ευφυΐας («ille mitis est animi et perspicacis ingenii») παραδόθηκε και αποδέχθηκε το επιτίμιο που του επιβλήθηκε¹⁴. Προφανώς, εκείνα τα χαρίσματα τον είχαν κάνει να εκτιμήσει στον κατηγορούμενο τη δυναμικότητα εκείνου που βρισκόταν απέναντί του¹⁵.

Το σκάκι, στη διάρκεια του μεγάλου του ταξιδιού από την Ανατολή στη Δύση υπέστη μια σειρά από τροποποιήσεις, με κάποιες από αυτές ουσιαστικές. Παρέμειναν अपαράλλαχτα τα κομμάτια που αντιστοιχούσαν στον Βασιλιά, στο Άλογο και στους Στρατιώτες. Το αραβικό *Ualfil* (δηλαδή ελέφαντας), εξανθρωπίστηκε· *Alfiere* στα ιταλικά, *Fou* (τρελός) στα γαλλικά, και *Bishop* (επίσκοπος) στα αγγλικά {αξιωματικός, στα ελληνικά}. Ο αραβοπερσικός Rukh, η καμήλα, μεταφρασμένο στα λατινικά Rochus μετατράπηκε σε *Torre* (πύργος). Ο *Fers*, ο βεζίρης, ο κυβερνήτης της Ανατολής, ούτε λίγο ούτε πολύ άλλαξε και φύλο, έγινε *Fiers*, δηλαδή η Παρθένος, η Ντάμα ή η Βασίλισσα· ένα ελάχιστο ταιριαστό πρόσωπο σε ένα παιχνίδι που προσομοιώνει έναν πόλεμο. Εντούτοις, στο πιο όμορφο σύνολο κομματιών που είχε διαφυλαχθεί μέχρι τη Γαλλική Επανάσταση στο σκευοφυλάκιο του Saint-Denis, γνωστό και ως «η σκακιέρα του Καρλομάγνου» (στην πραγματικότητα του τέλους του 11^{ου} αιώνα), απαντά ακόμη ο ελέφαντας στη θέση του αξιωματικού, πιθανότατα ακριβώς λόγω της επίδρασης αραβικών προτύπων, δεδομένου ότι αυτό το σκάκι είχε δημιουργηθεί στη νότια Ιταλία (εικ. 55)¹⁶.

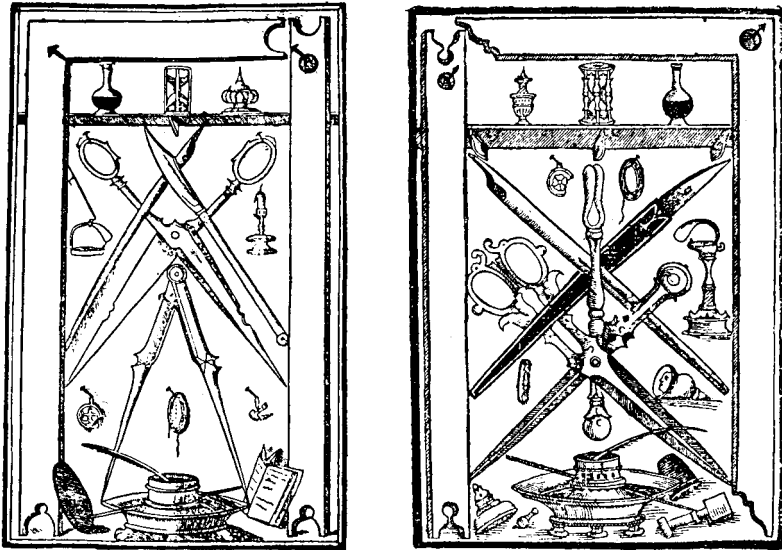
Τα μεσαιωνικά πιόνια (πεσσοί) δεν είχαν ελευθερία κινήσε-

ων, ούτε να εξαπολύσουν μια επίθεση από μακριά· όπως και σήμερα προχωρούν με μικρές μετακινήσεις, αντανακλώνοντας τον τρόπο με τον οποίο μάχονταν κατά τη φεουδαλική περίοδο που ήταν κυρίως σύγκρουση σώμα με σώμα.

Βίαιες συγκρούσεις ανάμεσα σε πεζοπόρα τμήματα σημειώνονταν αντίθετα, κυρίως στις πόλεις της κεντρικής και βόρειας Ιταλίας της εποχής των δήμων (comunale), τα συλλογικά παιχνίδια που ονομάζονταν «battaglie», μια μορφή στρατιωτικής εκπαίδευσης για την εξασφάλιση της αστικής άμυνας. Οι αντίπαλοι, κάθε κοινωνικής τάξης, αντιμετώπιζαν ο ένας το άλλον με γροθιές ή με πετριές και μπαστούνια σε ένα είδος τελετουργικής μάχης που πραγματοποιούνταν σε συγκεκριμένες περιόδους, συνήθως στο καρναβάλι: ένα βίαιο παιχνίδι που συνεπαγόταν πάντοτε πληγές και που μπορούσε να αφήσει στο πεδίο πολυάριθμους νεκρούς¹⁷. Οι «battaglie» επιβίωσαν μέχρι τις μέρες μας στο καρναβάλι της Ιβρέας, όπου τα πορτοκάλια έχουν αντικαταστήσει τις πέτρες: ακόμη και αν πρόκειται για μια περισσότερο ήπια μορφή, όταν έχει τελειώσει η μάχη, κάποιος καταλήγει πάντοτε στο νοσοκομείο.

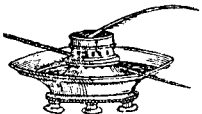
Καρναβάλι, η «αποκρηά» (το «camelevare»), μια γιορτή ολότελα κοσμική

Το καρναβάλι της πόλης Ιβρέα (Invea) είναι το μοναδικό που έχει διατηρήσει έναν δεσμό με τον Μεσαίωνα, εποχή στην οποία γεννιέται αυτή η γιορτή: ούτε εκείνο της Βενετίας, που ξύπνησε ξανά περίπου πριν από σαράντα χρόνια, ούτε το άλλο του Βιαρέτζο (Viareggio) με τα αλληγορικά άρματα και τα ανδρείκελα από πεπλεγμένο χαρτί, που θεσπίστηκε

Εικ. 1. Τα εργαλεία του γραφέα, σχέδιο, από το *Libro di M. Giobattista Palatino, cittadino Romano, nel qual s'insegna a scrivere ogni sorte di lettere antica e moderna*, In Roma, Campo di Fiore, per Antonio Blodo asolano, MDXLV.

Εικ. 2. Τα εργαλεία του γραφέα, σχέδιο, από το *Lo presente libro insegna la vera arte del Excellentē scrivere de diverse varie sorti di lettere... Opera del Tagliente...* stampata in Vinegia per Pietro di Nicolini de Sabbio... MDXXXVII.

Εικ. 3. Η τέλεση της Νεκρώσιμης Ακολουθίας, μικρογραφία, μέσα του 14ου αιώνα. Besançon, Bibliothèque Municipale, ms. 140 (σύνθετο χειρόγραφο· η μικρογραφία βρίσκεται στο εσωτερικό του *Salterium ad usum Engolismensis diocesis*), φ. 190.

Στο πλάι, λεπτομέρεια.

Εικ. 4 Tomaso da Modena (Tomaso Barisini), Ο καρδινάλιος Νικόλαος της Ρουεν με έναν φακό στο χέρι, νωπογραφία, 1352, Τρεβίζο, Μονή του Αγίου Νικολάου (San Nicolò), Sala capitolare.

Εικ. 5. Tomaso da Modena (Tomaso Barisini), Ο καρδινάλιος Ούγος της Προβηγκίας με τα ματογυάλια σφιγμένα στη μύτη του, νωπογραφία, 1352. Τρεβίζο Μονή Αγίου Νικολάου (San Nicolò), Sala capitolare.